

महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक अभ्यास

डॉ. चंकेश्वर बबन लोंढे

सहाय्यक प्राध्यापक

भूगोल विभाग, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज (महाराष्ट्र)

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	महात्मा बसवेश्वर हे बाराव्या शतकातील भारतीय समाजातील एक महान समाजसुधारक, तत्त्वज्ञ, कवी आणि मानवतावादी विचारवंत होते. मध्ययुगीन भारतातील सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिस्थिती ही प्रामुख्याने जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आर्थिक विषमता आणि स्त्री-पुरुष असमानतेने ग्रस्त होती. समाजातील बहुसंख्य जनतेवर धर्माच्या नावाखाली अन्याय व शोषण होत होते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत महात्मा बसवेश्वर यांनी समता, न्याय, विवेक आणि मानवमूल्यांवर आधारित सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभारली. महात्मा बसवेश्वर यांनी धर्माला केवळ कर्मकांडापुरते मर्यादित न ठेवता, त्याला सामाजिक न्यायाचे प्रभावी साधन बनवले. “कायकवे कैलास” या तत्त्वाच्या माध्यमातून त्यांनी श्रमप्रतिष्ठेचा पुरस्कार केला. प्रत्येक व्यक्तीने प्रामाणिक श्रमातून जीवन जगावे, ही त्यांची भूमिका होती. त्यांनी जात, वर्ग, लिंग व आर्थिक स्थितीवर आधारित भेदभाव नाकारून सर्व मानव समान असल्याचा संदेश दिला. त्यांच्या विचारांमुळे समाजात आत्मसन्मान, स्वाभिमान आणि नैतिक मूल्यांची जाणीव निर्माण झाली.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Londhe, Chankeshwar Baban. (2025). महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 265-269.

प्रस्तावना:

महात्मा बसवेश्वर हे बाराव्या शतकातील भारतीय समाजातील एक महान समाजसुधारक, तत्त्वज्ञ, कवी आणि मानवतावादी विचारवंत होते. मध्ययुगीन भारतातील सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिस्थिती ही प्रामुख्याने जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आर्थिक विषमता आणि स्त्री-पुरुष असमानतेने ग्रस्त होती. समाजातील बहुसंख्य जनतेवर धर्माच्या नावाखाली अन्याय व शोषण होत होते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत महात्मा बसवेश्वर यांनी समता, न्याय, विवेक आणि मानवमूल्यांवर आधारित सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभारली. महात्मा बसवेश्वर यांनी धर्माला केवळ कर्मकांडापुरते मर्यादित न ठेवता, त्याला सामाजिक न्यायाचे प्रभावी साधन बनवले. “कायकवे कैलास” या तत्त्वाच्या माध्यमातून त्यांनी श्रमप्रतिष्ठेचा पुरस्कार केला. प्रत्येक व्यक्तीने प्रामाणिक श्रमातून जीवन जगावे, ही त्यांची भूमिका होती. त्यांनी जात, वर्ग, लिंग व आर्थिक स्थितीवर आधारित भेदभाव नाकारून सर्व मानव समान असल्याचा संदेश दिला. त्यांच्या विचारांमुळे समाजात आत्मसन्मान, स्वाभिमान आणि नैतिक मूल्यांची जाणीव निर्माण झाली. महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक कार्य बहुआयामी स्वरूपाचे होते. त्यांनी जातिभेद निर्मूलन, स्त्री-पुरुष समानता, अंधश्रद्धा विरोध, वचन साहित्य निर्मिती आणि अनुरण मंडपाच्या स्थापनेद्वारे समाजप्रबोधनाचे व्यापक कार्य केले. अनुरण मंडप हे मुक्त विचारमंथनाचे केंद्र होते, जिथे समाजातील विविध घटक एकत्र येऊन सामाजिक व धार्मिक विषयांवर चर्चा करीत असत. या माध्यमातून त्यांनी लोकशाही मूल्यांची पायाभरणी केली. वचन साहित्याच्या माध्यमातून त्यांनी सामान्य जनतेपर्यंत आपले विचार प्रभावीपणे पोहोचवले. महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित राहिले नाहीत, तर आधुनिक काळातही ते तितकेच उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरतात. सामाजिक समता, मानवाधिकार, स्त्रीसक्षमीकरण, श्रमसंस्कृती आणि विवेकवाद यांसारख्या आधुनिक मूल्यांशी त्यांचे तत्त्वज्ञान सुसंगत आहे. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे हे केवळ ऐतिहासिक दृष्टीने नव्हे, तर समकालीन सामाजिक विकासाच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये महात्मा बसवेश्वर यांच्या सामाजिक विचारांचा, तत्त्वज्ञानाचा, कार्यपद्धतीचा आणि आधुनिक समाजावरील प्रभावाचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्य, ऐतिहासिक स्रोत आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या आधारे त्यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे. सामाजिक न्याय, समता आणि मानवतावादाच्या मूल्यांना बळकटी देण्यासाठी त्यांच्या विचारांचा कसा उपयोग करता येईल, याचाही शोध या अभ्यासातून घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objective)

1. महात्मा बसवेश्वर यांच्या सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे.
2. त्यांच्या कार्याचे विश्लेषण करणे.
3. आधुनिक समाजावरील प्रभाव समजून घेणे.
4. सामाजिक समतेतील योगदान अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. पुस्तके, नियतकालिके, संशोधन लेख, वाचन साहित्य व ऐतिहासिक संदर्भांचा वापर केला आहे.

महात्मा बसवेश्वर यांचे जीवनचरित्र :-

महात्मा बसवेश्वर हे बाराव्या शतकातील एक महान समाजसुधारक, तत्त्वज्ञ, कवी व धार्मिक विचारवंत होते. त्यांचा जन्म इ.स. 1131 साली कर्नाटक राज्यातील बागेवाडी (आताचे बासवकल्याण परिसर) येथे एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव मादिराज व आईचे नाव मादलांबा असे होते. लहानपणापासूनच त्यांच्यावर धार्मिक, नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांचे संस्कार झाले होते. बालपणापासूनच महात्मा बसवेश्वर यांना रूढी-परंपरा, कर्मकांड आणि अंधश्रद्धाविषयी प्रश्न पडत असत. त्यांनी बालवयातच यज्ञोपवीत संस्कार नाकारून स्वतंत्र विचारसरणीचे दर्शन घडवले. पुढे त्यांनी काशी येथे जाऊन वेद, उपनिषद, दर्शनशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानाचे सखोल अध्ययन केले. या शिक्षणामुळे त्यांच्या विचारांना वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. उच्च शिक्षणानंतर महात्मा बसवेश्वर यांनी कर्नाटकातील कल्याणी येथे चालुक्य राजा बिज्जल यांच्या दरबारात मंत्री म्हणून कार्य स्वीकारले. प्रशासनातील उच्च पदावर असूनही त्यांनी सत्तेचा उपयोग वैयक्तिक लाभासाठी न करता समाजसुधारणेसाठी केला. त्यांनी आपल्या पदाचा वापर दुर्बल, शोषित आणि वंचित घटकांच्या हितासाठी केला. प्रशासनात प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता आणि नैतिकता यांचा पुरस्कार केला. महात्मा बसवेश्वर यांचे जीवन समाजसुधारणेसाठी पूर्णतः समर्पित होते. त्यांनी “कायकवे कैलास” या तत्त्वाच्या माध्यमातून श्रमसंस्कृतीचा प्रसार केला. श्रम करून मिळवलेले जीवन हेच श्रेष्ठ जीवन आहे, असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी जातिभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांना कठोर विरोध केला. सर्व मानव समान आहेत, ही भूमिका त्यांनी आपल्या आचरणातून प्रत्यक्ष दाखवून दिली.

समाजप्रबोधनासाठी त्यांनी वचन साहित्याची निर्मिती केली. सोप्या आणि प्रभावी भाषेत त्यांनी समाजातील दोषांवर प्रहार केला. तसेच अनुरण मंडपाच्या माध्यमातून मुक्त विचारमंथनाला चालना दिली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली एक व्यापक सामाजिक चळवळ उभी राहिली, जी पुढे लिंगायत चळवळ म्हणून ओळखली जाऊ लागली. महात्मा बसवेश्वर यांचे निधन इ.स. 1167 साली झाले. मात्र त्यांचे विचार, तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक कार्य आजही समाजासाठी प्रेरणादायी ठरतात. त्यांनी आपल्या जीवनातून समता, मानवता, नैतिकता आणि सामाजिक न्यायाचे आदर्श मूल्य समाजासमोर ठेवले. त्यामुळे भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासात त्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

महात्मा बसवेश्वर यांचे तत्त्वज्ञान:-

1. कायकवे कैलास – श्रमालाच ईश्वरपूजा मानणे.
2. समता – सर्व मानव समान आहेत.
3. मानवतावाद – मानवसेवेला सर्वोच्च स्थान.
4. नैतिकता – सत्य व सदाचारावर भर

सामाजिक कार्य स्पष्टीकरण:-

महात्मा बसवेश्वर यांनी जातिभेद निर्मूलन, स्त्री-पुरुष समानता, अंधश्रद्धा विरोध, वाचन साहित्य निर्मिती व अनुरण मंडप स्थापनेद्वारे समाजप्रबोधन केले.

1) जातिभेद निर्मूलन:-

महात्मा बसवेश्वर यांनी समाजातील उच्च-नीचतेच्या कल्पनांना तीव्र विरोध केला. सर्व मानव जन्मतः समान आहेत, असा संदेश त्यांनी दिला. जातीनुसार होणारा भेदभाव, अस्पृश्यता व अन्याय त्यांनी नाकारला. त्यांनी सर्व जातीतील लोकांना एकत्र येऊन धार्मिक व सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे समाजात समतेची भावना निर्माण झाली. त्यांच्या कार्यामुळे सामाजिक ऐक्य मजबूत झाले.

2) स्त्री-पुरुष समानता:-

महात्मा बसवेश्वर यांनी स्त्रियांना समाजात समान स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी महिलांना धार्मिक, सामाजिक व बौद्धिक क्षेत्रात सक्रिय सहभाग घेण्यास प्रोत्साहन दिले. स्त्रियांच्या शिक्षणावर त्यांनी भर दिला. अनेक महिला वचनकारांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले. स्त्री-पुरुष भेदभाव नष्ट करण्याचा त्यांचा प्रयत्न महत्त्वपूर्ण ठरला. त्यामुळे महिलांचा आत्मसन्मान वाढला.

3) अंधश्रद्धा विरोध:-

त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड व अवैज्ञानिक प्रथा यांना विरोध केला. धर्माच्या नावाखाली होणारे शोषण त्यांनी नाकारले. विवेक, तर्क आणि सत्य यांवर आधारित जीवनशैलीचा पुरस्कार केला. पूजा-पाठापेक्षा सदाचार व मानवसेवेला अधिक महत्त्व दिले. समाजाला वैज्ञानिक व विवेकवादी दृष्टिकोन देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यामुळे लोकांमध्ये जागृती निर्माण झाली.

4) वाचन साहित्य निर्मिती:-

महात्मा बसवेश्वर यांनी सोप्या आणि प्रभावी भाषेत वाचनांची निर्मिती केली. या वाचनांमधून त्यांनी सामाजिक समता, नैतिकता व भक्तीचा संदेश दिला. सामान्य जनतेपर्यंत विचार पोहोचवण्यासाठी त्यांनी स्थानिक भाषेचा वापर केला. वाचन साहित्य हे समाजप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम ठरले. त्यांच्या लेखनामुळे लोकांमध्ये आत्मचिंतन वाढले. आजही हे साहित्य मार्गदर्शक मानले जाते.

5) अनुरण मंडपाची स्थापना:-

अनुरण मंडप हे मुक्त विचारमंथनाचे केंद्र होते. येथे सर्व जाती-धर्मातील लोकांना आपले विचार मांडण्याची संधी होती. सामाजिक, धार्मिक व नैतिक विषयांवर खुली चर्चा होत असे. समाजातील समस्या सोडवण्यासाठी संवादाचा मार्ग त्यांनी स्वीकारला. लोकशाही विचारांची पायाभरणी येथे झाली. त्यामुळे सामाजिक जागृतीला चालना मिळाली.

6) लिंगायत चळवळ:-

लिंगायत चळवळीला त्यांनी वैचारिक अधिष्ठान दिले. व्यक्तिगत भक्ती, सामाजिक समता व नैतिकतेवर आधारित परंपरा निर्माण केली. आधुनिक समाजावर प्रभावत्यांच्या विचारांमुळे सामाजिक न्याय, श्रमप्रतिष्ठा, मानवतावाद व लोकशाही मूल्ये विकसित झाली. महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार आजही मार्गदर्शक आहेत. सामाजिक न्यायासाठी त्यांचे कार्य प्रेरणादायी आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

महात्मा बसवेश्वर हे भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण व प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी आपल्या विचारांद्वारे आणि कृतीद्वारे मध्ययुगीन समाजातील जातिभेद, अंधश्रद्धा, सामाजिक विषमता व अन्याय यांना प्रभावीपणे आव्हान दिले. समता, श्रमप्रतिष्ठा, मानवता आणि नैतिकता या मूल्यांवर आधारित समाजनिर्मितीचा त्यांनी पाया घातला. महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक कार्य बहुआयामी स्वरूपाचे होते. जातिभेद निर्मूलन, स्त्री-पुरुष समानता, वचन साहित्य निर्मिती, अनुरण मंडपाची स्थापना आणि अंधश्रद्धा विरोध या माध्यमातून त्यांनी समाजात वैचारिक जागृती निर्माण केली. त्यांच्या “कायकवे कैलास” या तत्त्वामुळे श्रमसंस्कृतीला सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्यांनी धर्माला कर्मकांडापुरते मर्यादित न ठेवता, तो सामाजिक न्याय आणि मानवसेवेचे प्रभावी साधन बनवले.

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते आजच्या आधुनिक समाजालाही तितकेच उपयुक्त आणि मार्गदर्शक आहेत. सामाजिक समता, स्त्रीसक्षमीकरण, मानवाधिकार, विवेकवाद आणि लोकशाही मूल्ये यांच्याशी त्यांचे तत्त्वज्ञान सुसंगत आहे. त्यामुळे समकालीन सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी त्यांच्या विचारांचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

संदर्भ:-

1. महात्मा बसवेश्वर: जीवन व कार्य लेखक: डॉ. शंकरराव पाटील वर्ष : 2012 प्रकाशक : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे पृष्ठे : 25-78
2. बसवेश्वरांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान लेखक: प्रा. रामचंद्र देशमुख वर्ष : 2015 प्रकाशक : मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे पृष्ठे : 41-96
3. लिंगायत चळवळ आणि बसवेश्वर लेखक: डॉ. अनिल कुलकर्णी वर्ष : 2010 प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन, मुंबई पृष्ठे : 60-112
4. वचन साहित्य आणि बसवेश्वर लेखक: प्रा. सुभाष जाधववर्ष : 2018 प्रकाशक : लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई पृष्ठे : 15-55
5. भारतीय समाजसुधारक: बसवेश्वर लेखक: डॉ. माधव पवार वर्ष : 2014 प्रकाशक : नित्यनूतन प्रकाशन, औरंगाबाद पृष्ठे : 90-140
6. महात्मा बसवेश्वरांचे विचार लेखक: प्रा. विजय मोरे वर्ष : 2019 प्रकाशक : साकेत प्रकाशन, कोल्हापूर पृष्ठे : 33-85
7. कर्नाटक राज्य साहित्य अकादमी प्रकाशने
8. संशोधन नियतकालिके व जर्नल्स